

Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században

Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodikológiai, szövegkritikai és zenei elemzése

I. Írástudók és műveltségük a 14–15. századi Esztergomban

Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának töredékgyűjteményében T 1028 jelzettel egy 2 fólióból álló 14. századi graduale töredéke található, ami 1995-ben került a kéziratár állományába.¹ A töredéken az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának 18. századi jelzetei azonnal nyilvánvalóvá tették, hogy a kódextöredéket a káptalani levéltárban használták fel borítólapnak legkésőbb a 18. században.

A 295×210 mm nagyságú töredék 7 darabból áll. 5 piros vonalas hangjegysorai alá a 14. század második felében különböző kezek a következő liturgikus szövegeket rögzítették:

Az 1. recto oldalon Sanctus-tétel olvasható littera textualis gothica stílusban lejegyezve. Ezen az oldalon egy másik scriptor cursiva formata írással Szt. Imre ünnepének miseszövegéből az Alleluia-versust másolta le. A két szöveg közti üresen maradt fél sornyi helyre egy újabb kéz cursiva currensbe hajló lejegyzéssel az Agnus Dei-ből az első könyörgés szövegét szorította be. Az oldal alját a 15. század első évtizede táján a graduale használója 2 db 4 fekete vonalas hangjegysorral egészítette ki, és ez alá az Ave verbi Dei parens kezdetű, a Visitatio ünnepén énekelt sequentia első két sorát írta, amit a lap hátlapján ugyancsak cursiva formata írással folytatott, szintén a piros kottavonal alatt vonalazott fekete hangjegysor alatt. Erre azonban a 15. század közepe táján újabb szöveget másoltak. Így inkább csak következtetni lehet erre a beírásra.

Az 1. verso oldalon egy újabb Sanctus-tétel következik, egy újabb másolótól. Ennek szövege a 2. recto oldalon is a felső két hangjegysor alatt folytatódik.

A 2. recto oldalon a Sanctus után a Kyrie és a Gloria szövegét a következő scriptor másolta. A Gloria szövege átnyúlik a 2. verso oldalra, azt majdnem teljesen kitöltve. A 2. verso oldalon a fennmaradt üres helyre egy második Agnus Dei-tétel került a 14. század végén. Mind a kottairás, mind a szöveg a pergamenlap használata miatt azonban szinte olvashatatlan.

A töredék lapjait a 15. század 50–60-as éveire datálható kéz jegyzetkészítésre használta fel. Az 1. verso és a 2. recto oldalakon a második Sanctus-tételbe a lap aljától kezdve, azaz az eredeti írással fordítottan a hét főbűnről készített prédikáció vagy tractatus vázolata bastarda (hybrida), illetve cursiva currens

¹ Horányi Károly hívta fel a figyelmet a töredékre Váczy Péter hagyatékából. – MTAK kéziratár, Növedék napló 22/1995.

T 1028

Ande. andas. andus. Dominus

Sabbat. Plem sunt caeli in terra gloria tua o sanna

in excelsis. Benedictus qui venit in nomine domini

o sanna in excelsis.

His

corona ofessor ante p nobis merito eius nat. tasta

Tue

1. MTAK kéziratár T 1028 f. 1. recto

írással olvasható. A jegyzet belenyúlik a 2. recto oldalon lévő Sanctus-tétel utolsó kottasorai közé is. Ez tekinthető a szöveg explicitjének. De a gondolatainak rögzítésére a jegyzet készítője a 2. recto oldal lapszéleit is felhasználta. Ez a 15. századi szöveg szinte olvashatatlan, amit elsősorban a kottasorok közé való lejegyzés is okoz; de a pergamenlapot ezekkel az oldalaival kifordítva borítólapnak használták, ami a szöveg megkopásához nagyban hozzájárult. Így tehát az eredeti 1. verso oldal nagyon elhasznált. Erre kerültek rá a 18. századi levéltári jelzetek, ami szintén nehezíti a 15. századi szöveg azonosítását.

A T 1028 jelzetű 14. századi liturgikus töredék műfajilag egy *graduale* toldaléka. A mise állandó részeinek szövege nem ad segítséget a rítusbeli hovatartozás megállapítására. A töredék 2. verso oldalán a kottasorok fölött egy piros vonalon azonban nagyon elhalványodva, de azért azonosíthatóan olvasható a kódex egykori tulajdonosának neve: „Liber [...] beati emerici de suburbio castri Strigoniensis”. Ez a *possessor-bejegyzés* egyszerre indokolja a Szt. Imre Alleluia-versus lejegyzését, bizonyítja Szt. Imre esztergomi tiszteletét és a neki ajánlott templom, kápolna vagy oltár egykori létét, amelynek tulajdonában volt a *graduálé*.

Szt. Imre kultuszát Szt. Istvánéval együtt Szt. László Anjou-kori tisztelete erősítette fel.² Esztergomban Szt. Lászlónak plébániát szenteltek,³ Szt. István királynak szentelt kápolna tartozott a káptalanhoz.⁴ Töredékünk bizonyága szerint Szt. Imre tisztelete is jelen volt Esztergomban már a 14. században. Sajnos, éppen a liturgikus kódex hovatartozását azonosító szó kopott le a pergamenről, így nem tudjuk kiegészíteni a „Liber” szó után következő rövidítést: az „ecclesia”, „capella” vagy „altar” szó birtokos esetét, genitívus alakját. Ez a beírás azért rendkívül értékes, mert a régészeti szakirodalom jelenleg nem ismer a középkori Esztergomból Szt. Imre tiszteletére emelt egyházi épületet. Az ásatási eredmények ugyan nem zárják ki azt, hogy az esztergomi vár alatt több középkori templom létezhetett. Ezeknek azonban írásos nyoma eddig nem bukkan elő. Töredékünk jelenleg az egyetlen írásos említés egy, a vár alatt lévő, Szt. Imre tiszteletére emelt egyházi létesítménynek Esztergomban.

Szt. Imre verses officiumának keletkezési idejét Dobszay László a 13. századra tette, keletkezési helyének Székesfehérvárt gyanítva.⁵ A szent emléknepjének ünnepi miséjében énekelt Alleluia-versus szövegét az esztergomi rítus kéziratos hagyománya örizte.⁶ Az Akadémiai Könyvtár T 1028 jelzetű *graduale*

² WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 56, 59–60.

³ *Magyarország régészeti topográfiaja. 5. Komárom megye régészeti topográfiaja. Esztergomi és dorogi járás*. Közreadják: HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István. Bp. 1979. 121. – Vö. ZOLNAY László: *A középkori Esztergom*. Bp. 1983. 107–108.

⁴ A Szt. István kápolnát 1500-ban az alórkanonokra bízta. LUKCSICS Pál: *Az esztergomi káptalan gazdálkodása a mohácsi vész idején*. = Esztergom Évlapjai 1927. 72.

⁵ DOBSZAY László: *Dallamminták a verses Szt. Imre zsolozsmához*. = Zenetudományi Dolgozatok 1979. 71–84.

⁶ L. Holl Béla és Szendrei Janka tanulmányait.

töredéke nemcsak a legkorábbi előfordulása a Szt. Imre Alleluia-versus szövegének, hanem egyúttal a keletkezési helye is azonosítható. A possessor bejegyzésén kívül ugyanis a töredék provenienciáját is Esztergomban jelölhetjük meg a paleográfiai megfigyelések segítségével.

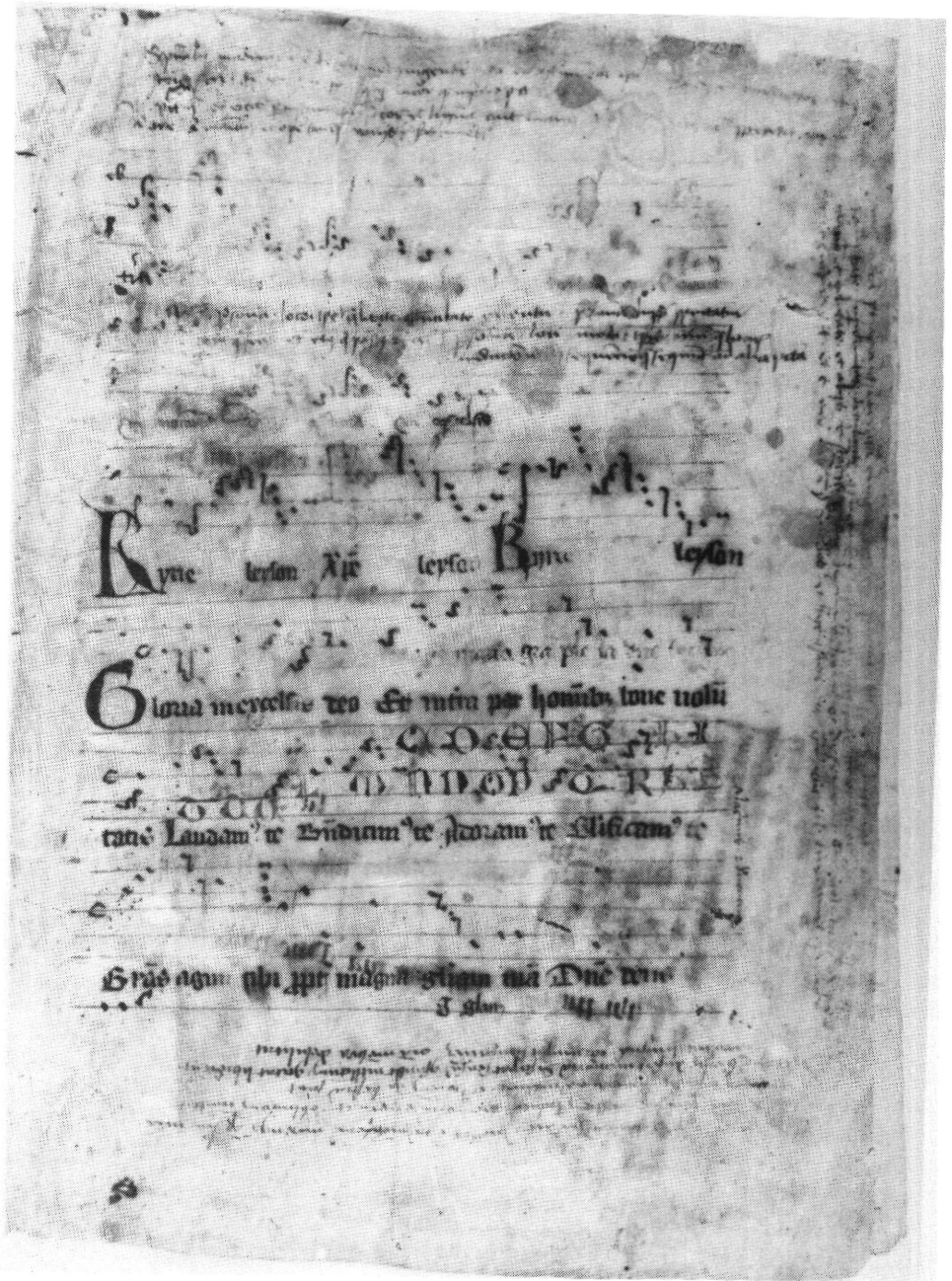
Az 1. recto Sanctus-tételének littera textualis gothica írásképe az 1370-es évekre datált esztergomi *Capitulare* (OSzK, Clmae 408, f. 100^r–104^v, eredeti lapszámozás) sequentiale írásképevel rokonítható.⁷ Az 1. versón kezdődő Sanctus-tétel egy kurzív írásgyakorlathoz szokott kéz littera textualis stílusban való bizonytalanságát tükrözi, és emlékeztet a fent idézett *Capitulare* 7^{r-v} oldalaira másolt Mária-offícium írásképeire. E két Sanctus-tétel közé másolt Szt. Imre Alleluia-versus dallam és szöveg lejegyzése az esztergomi *Capitularéval* való paleográfiai rokonság alapján datálható. Az 1341 előtti *Missale Notatum Strigoniense* még a communeból veszi a Szt. Imre ünnepén énekelt Alleluia-versust (Serve bone).⁸ Az ante quem időpontnak az esztergomi *Capitulare*ba utólagosan bejegyzett Visitatio ünnep 1389-es általánossá válásának dátumát vehetjük a paleográfiai megfigyelések alapján. Megalapozottnak a 14. század harmadik negyedét véljük a lejegyzés időszakának. Az 1. recto oldalon a Szt. Imre Alleluia-versus és a Sanctus-tétel közötti Agnus Dei töredék cursiv beírása attól a valamivel későbbi kéztől származik, amelyik a vasárnapi betű táblázatával egészítette ki az ÖNB Cod 1812 jelzetű, 14. századi *Breviarium Strigoniense* kötetét a 4^r oldalon. Ugyanezekkel a jellegzetes *g, h, e, l*, valamint *de* kötéssel került bejegyzésre a 2. verso oldalon az esztergomi possessor. Ennek alapján a graduale toldalékának possessor-bejegyzési idejét a 14–15. század fordulójára tehetjük.

Az 1. recto oldal aljára az 1420-as években rögzíthették az Ave verbi Dei parens sequentia kezdősorait. Írásképe az esztergomi *Capitulare* kalendáriumának az 1420-as években bejegyzett halálozási dátumaihoz kapcsolható. (OSzK, Clmae 408, f. 2^r: Csepregi Gergely 1425, f. 3^r: Szentlászlai László 1427.)

Az utolsó szövegbeírás a 15. század második felének első évtizedére tehető, ami az 1. verso oldalon alulról kezdődik. A szöveg írásképeének kopottsága miatt incipitként csak a tárgyszóként is funkcionáló „invidia habet duas spes” kitélt adhatjuk meg; valamint a 2. recto oldalon a lap alján szereplő „libido” szó segít a tartalmi eligazodásban. Valószínűsíthető explicit a 2. recto oldalon a Sanctus-tételbe beleírt szöveg vége: „...consequuntur ad alia peccata”. A szöveg lejegyzője kétféle írásstílusban is otthonosan mozgott (cursiva currens, illetve: hybrida). A szöveg tartalma, a hét főbűn tárgyalása bizonyos szintű teológiai műveltséget feltételez. Lejegyzője az esztergomi káptalanban az írásbeliséggel szoros kapcsolatban állók közé tartozott. A felsőfokú tanulmányokhoz kapcsolódott azokkal a lapszéli bejegyzésekkel, amelyeket az esztergomi káptalani használatú kódexekben azonosíthattunk. Az ő kezétől származik az ÖNB Cod.

⁷ SZENDREI Janka: *A magyar Középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. 26. tábla.

⁸ Bratislava, Archiv mesta, EC Lad 3. – Hasonmás: *Missale Notatum Strigoniense ante 1431 in Posonio*. Ed. Janka SZENDREI and Richard RJBARIČ. Bp. 1982. (Musica Danubiana 1.) f. 273^r.

3. MTAK kéziratár T 1028 f. 2. recto

1829 jelzetű *Breviarium Strigoniense* kalendáriumában (f. 1^v) Szécsi Dénes halálozási dátuma: 1465. február 1. Ő folytatta a kódex 97^v oldalán a liturgikus szövegkiegészítéseket az oldal alján. Olvasmány-jegyzeteit még két, egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódó, az esztergomi egyház középkori könyvvállományaiba tartozó kódexben találjuk meg. Az ÖNB Cod. 3956 jelzetű, Aquinói Szent Tamás *Quodlibet Theologicum, Tractatus de uniformitate formarum* című műveit tartalmazó kódex 21^r oldalán az 1., 3., 4., 5. bejegyzés származik tőle. A kódexben egy papírtöredéken „Georgius ewsy Administrator Strigoniensis” név utal az esztergomi használatra.⁹ A „Sacristie Strigoniensis” possessor-bejegyzéssel ellátott ÖNB Cod. 4229 jelzetű, Lapus de Castiglionchio jogi művét tartalmazó kódex 43^r oldalán szintén az ő kézírásával olvasható a lapszéli megjegyzés.¹⁰

A töredék paleográfiai képe tehát a 14–15. századi esztergomi káptalani írás-gyakorlat technikai színvonalának fontos dokumentuma. A paleográfiai megfigyelések ezen kívül még arra is lehetőséget nyújtottak, hogy a káptalani tagok olvasmány-jegyzetei alapján műveltségükre, iskolázottságukra következtethessünk.

A possessor-bejegyzés elhelyezése a 2. verso oldalon a Gloria-tétel fölött ugyan nem egyedülálló, hiszen a középkori könyvelhelyezés egyik szokásos módja volt, hogy az első táblájukra fektetve helyezték az olvasópultra a bezárt könyveket. A töredék esetében arra is gondolhatunk, hogy a possessor bejegyzésekor még beíratlan volt a 2. verso oldal. A 2. recto oldalon csak 6 darab hangjegysor van, és ezek nem párhuzamosak az 1. verso 7 darab hangjegysorával. A 2. recto oldalon az utolsó szövegsor alatti piros vonalon el is kezdtek a zenei lejegyzést, de abbahagyták, hiszen az oldalak között nincs szövegkihagyás; a ma már nem olvasható „rex” szó nagy valószínűséggel lekopott a pergamenről a levéltári borítónak való felhasználás következtében. A 2. recto oldalon a Gloria-tételben az ABC egyes nagybetűit gyakorlásként uncialis maiuscula betűkkel írták be. A „gloriam” szó alatt megismételték a szó eredeti, rövidített írásképét esetlenebb formában. Ugyanez a kéz a tétel első kottasorában az „Ave Maria gratia plena dominus tecum” sort írta be piros tintával. A Gloria-tétel másolójának írásképe gyakorlatlanabb, nehezkesebb kézre vall, amit hangsúlyossá tesz a Kyrie ügyetlen kezdőbetűje. A szövegmásolásban is figyelmetlen volt, mert a „domine deus agnus dei” szavak közül a „deus” szót utólagosan kellett „d’s” rövidítéssel a megfelelő helyre beszúrnia. Alul, az ere-

⁹ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1985. N. 55, A MTAK közleményei. Új sorozat 15. – Bibl. Hung. N. 162. Mf: MTAK 2/1157/II. Vö. CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Abbdung 38. (Studia Humanitatis 6.)

¹⁰ Az ÖNB 4229 szintén Budáról került Bécsbe. Vö. Bibl. Hung. N. 180. A két kódexnek a káptalanban több azonos olvasója is volt. Az ÖNB Cod. 4229 kódex 20^r oldalán a 3. lejegyzést végző kezétől származik az ÖNB Cod 3956 kódex 21^r oldalán a 2. bejegyzés, valamint a 22^{r-v} oldalak jegyzetei. Mf: OSZK, FM 1/2319.

C. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

celestis pater omnipotens Domine fili unigenite. qui seculum
 sine die agnosce di filius patris Qui tollis peccata mundi
 misere nobis Qui tollis peccata mundi si forte peccaverimus
 Qui sedes ad dexteram patris misere nobis Quoniam tu solus sanctus
 Dominus omnipotens tu solus altissimus ihesu xpe qui sedes cum patre in gloria
 amen

non a sum
 non a sum

4. MTAK kéziratár T 1028 f. 2. verso

deti írásképnak fordítva 14–15. századi írással a „non assum nomene”(!) szavakat jegyezték le; akár tollpróbának is felfoghatóan.

A fentebb említettek számunkra annak a megfogalmazását is lehetővé teszik, hogy a töredék 2. recto-verso lapjait a scriptoriumban mintegy gyakorlólapnak tekintették. Egészen bizonyos, hogy a 15. század közepén már nem használták a liturgikus gyakorlatban, különben nem kerülhettek volna rá a lelkipásztori feladatként a prédikáció vagy tractatus vázlat sorai. A használaton kívüliség elsősorban zenei szempontból következhetett be, hiszen a mise állandó részeinek dallamait jegyezték le a töredék lapjaira a 14. században, illetve a 15. század elején.

Ebben a formában valóban értéktelennek minősült a másodlagos felhasználáskor, amikor az esztergomi káptalanhoz tartozó Szt. István első vértanúról elnevezett társaskáptalan 1397-es vizitációjának jegyzőkönyvét borították vele. Az 1. verso oldalon vannak a levéltári jelzetek a 18. század közepéről, illetve végéről: „Lad. 53. fasc. 1. N. 7.”.

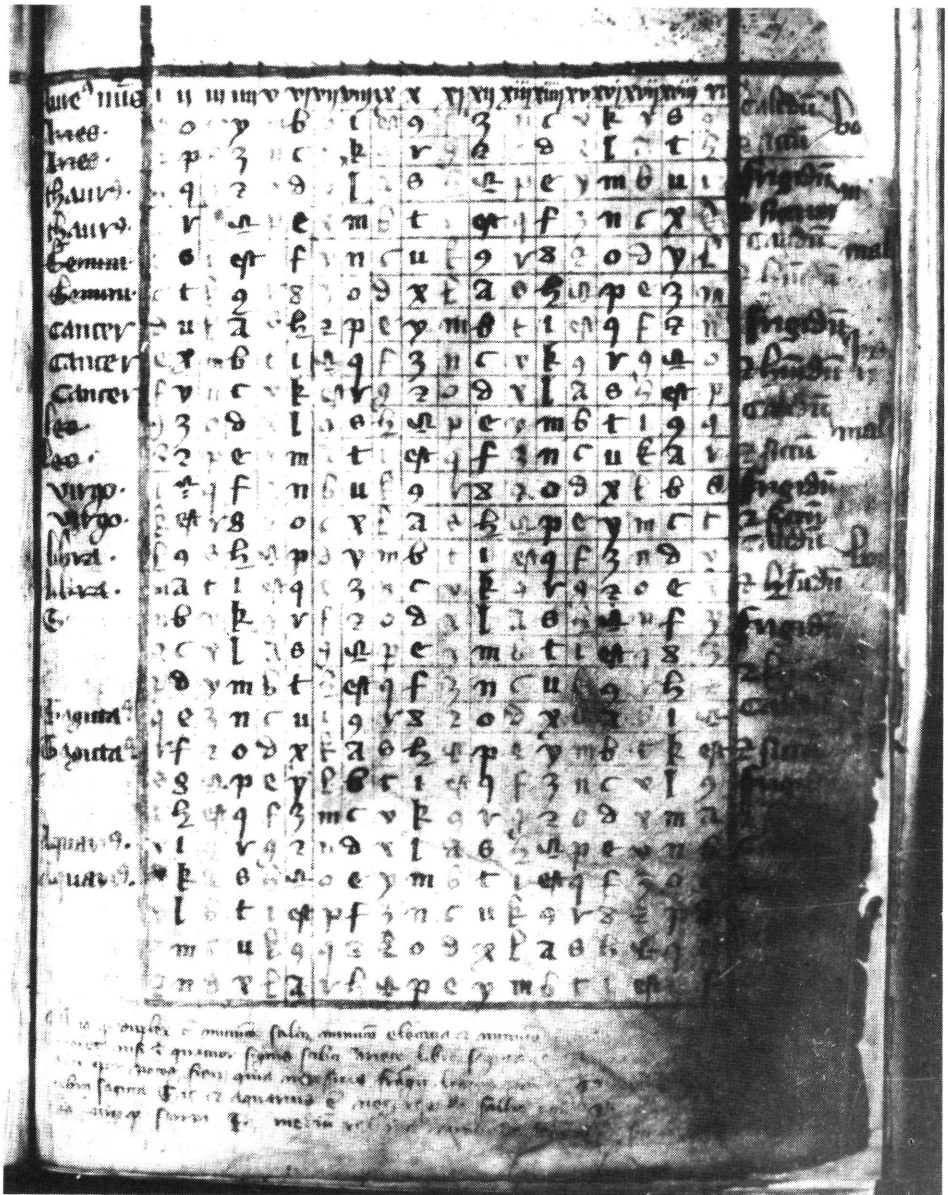
Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának jelzete egyértelműen megadta a töredék provenienciáját. Levéltári borítólapként is különleges hely illeti meg, mert jelenleg az egyetlen az esztergomi főkáptalan magánlevéltárából származó kódextöredékek között, amibe középkori, 1543 előtti káptalani anyagot kötöttek. Ez a tény pedig önmagában is bizonyossá tette volna az egykori teljes kódex esztergomi őrzési helyét; azaz a középkori esztergomi könyvtári kultúra egyik képviselője.¹¹ Tartalmi vizsgálata azonban ennél jelentősebb eredményt is hozott. A töredék kétséget kizáróan a 14–15. századi esztergomi egyház írástudó és írásbeliséggel foglalkozó tagjainak tevékenységét őrizte meg számunkra, reánk hagyva irodalmi, teológiai, zenei műveltségük színvonalának bizonyítékát.

KÖRMENDY KINGA

II. A Szt. Imre tiszteletére szerzett Alleluia-vers szöveghagyománya

A MTAK Kézirattára T 1028 két ívrét nagyságú pergamen töredéke a paleográfiai és zenetörténeti vizsgálatok megállapítása szerint egy 14. századi, esztergomi használatban volt gradualéból származik. A rajta látható szövegek (Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus) részben a mise állandó darabjai. Ezek magyarországi hagyományáról ez alkalommal nem beszélhetünk. Tárgyalnunk kell azonban az 1. recto oldalon látható, a Szt. Imre miséjéhez tartozó Alleluia-verset és egy később bejegyzett Szűz Mária-sequentíát.

¹¹ Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának jelzeteivel ellátott eddig ismert kódextöredékek mind az esztergomi káptalan birtokainak 16–17. századi gazdasági elszámolásait borították. Ezeknek a töredékeknek utóéletét csak Nagyszombatig, a káptalan 1453 utáni tartózkodási helyéig tudtuk bizonyíthatóan nyomon követni. L. KÖRMENDY KINGA: *A Knauz hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. (A MTAK közleményei, Új sorozat 7.) Különösen: 57–102.

5. ÖNB Cod. lat. 1812 f. 4. recto

Az utóbbival, az „Ave verbi Dei Parens” kezdetű sequentiával kezdjük. Ez a római kalendáriumban 1389-ben általánosan bevezetett Visitatio Beatæ Mariæ Virginis ünnepére készült és szerzője Johannes a Jenstein (Jennenstein, †1400) prágai érsek volt. A darab a középkor végi európai sequentia-irodalomhoz tartozott.¹ A 14. század végétől már a magyarországi forrásokban is megtalálható. A mai ismereteink szerint a legkorábban az OSzK Clmae 92 jelzetű szepesi misekönyvében és az Egerben őrzött Ladislaus de Miskolcz által írt missalejének kalendáriuma előtt fordul elő. Ezekon kívül megtalálható még a 15. századból három ugyancsak esztergomi ususra utaló kéziratos misekönyvben, Kálmáncehi Domonkos fehérvári prépost, később váradi és erdélyi püspöknek Zágrábban őrzött, 1471–1484 között keletkezett díszes misekönyvében, valamint a nyomtatott *Missale Strigoniense* tizenkilenc kiadásában.²

A második darab a „Sprevit thorum coniugalem” kezdetű Szt. Imre tiszteletére írt Alleluia-versus a paleográfiai vizsgálat szerint 14. századi lejegyzés. Ez korábbi mint a fentebb említett sequentia és bizonyosan magyarországi szerzőtől származik. Mai ismereteink szerint a T 1028 jelzetű töredéken a legrégebb szövege és dallama található.

Dankó József az általa 1663-ra datált *Patai Graduale* alapján az Alleluia-versus szövegét közölte. Még a Nemzeti Múzeum könyvtárának régi jelzetét használta: „Graduale, codex carthaceus, fol. musei nationalis... Codes lat. 484.”³ A kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája szerint Malomfalvi Pál 1668-ban „renoválta”, az írás tanúsága szerint 14. század eleji és a 17. századi kiegészítésekkel ellátott *graduale ecclesiae patensist*.⁴ Tüzetes vizsgálata azonban arra vezetett, hogy a 129. és 164. folián az 1663-i bejegyzések is Malomfalvi Pál kezétől származnak. Végeredményben tehát Gyöngyöspata plébániájának középkor végi használatában volt liturgikus könyv, egy *graduale* maradt fenn. Mai jelzete: OSzK, Fol. lat. 3522.⁵

Dankó három magyar szentnél idézte a *Patai Gradualét*, közlései azonban megtévesztőek. A *Vetus Hymnarium*ban ezek a szövegek mint a verses officiumok II. vesperasában tetszőlegesen választható Magnificat-antiphonák találhatók. Erre utalnak az egyes címek is. Idézetei a következők:

¹ AH 48, 423–424. – SZÖVÉRFY, Josef: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung*. II. Berlin, 1965. 357–361. – Radó, Rep. hymn. nr. 71. – CHEVALIER 2165.

² OSzK: Clmae 92 f. 182^r, Clmae 216 f. 253^r, Clmae 218 f. 302^r. – Eger, Főegyházmegyei Könyvtár V₂ VI. 5 f. 1^v (A kódex provenienciájára l: MKsz 1984, 279–280, KÖRMENDY Kinga). – Bratislava, Archiv Mesta, EL 11 f. 277^v (L. Magyar Sion 1866, 135, Nr. 9., KNAUZ Nándor). – Zagreb, Ecclesia Metropolitana, Nr. 355 f. 221^r.

³ DANKÓ 93.

⁴ STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1968. 71.

⁵ A *Patai Graduale* paleográfiai vizsgálatát Körmendy Kinga végezte el. Vö. SZENDREI Janka: *XV–XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről és Gyöngyöspatáról*. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Gyöngyös, 1984. 179–194.

1/ ALIA ANTIPHONA DE EODEM (azaz: Ad Magnificat II. Vesperis): *Salve rex Ladislae.*

2/ MEMORIA DE SANCTO REGE STEPHANO: *O rex apostole stephane.*

3/ ALIA DE EODEM SANCTO ANTIPHONA (azaz: Ad Magnificat II. Vesperis): *Superne stat in pace / sprevit thorum coniugalem.*

Mindhárom „Antiphona”, illetve „Memoria” címmel idézett verset Dankó nem ismerte fel. Azok valójában Alleluia-versusok. Azonkívül a Szt. Imre versnél még a szöveget is félreértette. Megtévesztette ugyanis az eredeti graduale másolójának hibája, aki a „Sprevit” kezdőszó elé tartozó nagy *S* inicialét az előtte végződő Mindenszentek napi graduale záró mondatához (Sunt in pace alleluia, vö. Sapiientiae 3, 1–3) írta. Dankó ezt a sort tévesen a Szt. Imre Alleluia-versus első sorának gondolta.

Dankó József az *Analecta Hymnica* első tizenhárom kötetét ismerte.⁷ Ezek Guido Maria Dreeses szerkesztésében 1886–1892 között jelentek meg, aki elárulja a *Patai Graduale* ismeretét: a „Gaudeat ecclesia” kezdetű Mindenszentek ünnepére szóló sequentia forrásai között idézi.⁸ A későbbi kötetekben három Kyrie, egy Hosanna, majd egy magyarországi sequentia forrásai között bukkanunk rá a *Patai Graduale* idézésére. A szerkesztők, Clemens Blume és Henry Mariott Bannister (vagy az ő adatközlőik) következetesen „Grad. ms. Patense saec. 16. Cod. Mus. Hungar. s. n. (fol. lat. 3532)” jelzetre hivatkoznak. A három Alleluia-versust azonban következetesen kihagyták, és Dankótól sem vették át a szövegeket.⁹

A Szt. Imre tiszteletére készült Alleluia-versus a mai ismereteink szerint időrendben a következő középkori forrásokból ismeretes:

MTAK T 1028 = Töredék a MTAK kéziratárában. 14. sz. T 1028.

Futaki gr. = *Futaki Graduale*. 1463. Istanbul, Top Kapi Seray 2429. Mf. MTAK 2/1639. Bibl. Hung. 1873.

Cambridge = *Missale Paulinorum*. Basel 1490. Kéziratoss bejegyzés a j_1 levélen. Cambridge, University Library. OSzK, RMK III 33 (+ fotó).

Bakócz gr. = „*Bakócz Graduale*” *Graduale Strigoniense* (s. 15/16). Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 1. OSzK, Mf: 1/2842. Bibl. Hung. 1185.

Patai gr. = *Patai Graduale*. 16. sz. eleje. OSzK, Fol. Lat. 352.

MStrig 1484 (etc) = *Missale Strigoniense* 1484–1514. OSzK, RMK III 7, 11, 22, 24, 27, 32, 44, 46, 58, 102, 118, 148, 168, 175, 180, 185, 186, 189. Bp. Egyetemi Könyvtár RMK III 149.

MQuecc 1499 = *Missale Quinqueecclesiense*. Velence 1499. OSzK, RMK III 52.

A MTAK kéziratárának T 1028 jelzetű töredékét alapszövegül véve a Szt. Imre Alleluia-versus kritikai hagyománya a következő:

⁶ DANKÓ 182–183, 202–203, 136.

⁷ DANKÓ 61–63.

⁸ AH 8, 86: Gaudeat ecclesia.

⁹ AH 47, 152: Kyrie Magnae Deus potentiae; AH 47, 161: Kyrie Sacerdos summe; AH 47, 359: Omnes unanimiter; AH 54, 268: Omnes una celebremus.

- Alleluia.
 Sprevit thorum coniugalem
 intrat thorum virginalem
 confessor, Christi Emiricum
 5 Stephani regis unicus
 qui inter choros angelorum
 fert coronam confessorum
 oret pro nobis in caelis
 cuius hoc festa
 10 veneramur in terris.

A T 1028 töredék alapszövegéhez a következő jegyzetek járulnak:

Cím: Sancti Emerici ducis MStrig 1484 (etc) / Emerici ducis Cambridge / Depositio Emerici MQuecc1 1499 2 Sprevit thorum: [.] previt Patai gr. / chorum Futaki gr., Bakócz gr., Patai gr., MStrig (etc), MQuecc1 1499 3 intrat thorum virginalem: kimarad Cambridge 4 Emiricus: Emericus Futaki gr., Cambridge, Bakócz gr., Patai gr., MStrig 1484 (etc), MQuecc1 1499 5 Stephani regis unicus: kimarad Cambridge 6 qui: Futaki gr., Cambridge, Bakócz gr., Patai gr., MStrig 1484 (etc), MQuecc1 1499 7 coronam: corona MStrig 1484 (etc) 8 in caelis: kimarad MStrig 1484 (etc) 9 cuius hoc: eos quos Cambridge / hoc: nos Futaki gr. 10 veneramur: veneremus Cambridge.

HOLL BÉLA

III. Az MTAK T 1028 jelzetű töredékének zenei elemzése

Az MTA Könyvtárának T 1028 jelzetű pergamen töredékét a fragmentumon ma olvasható, kottával lejegyzett darabokat a következő sorrendben tárgyalom:

1. recto:

1. Sanctus, első kéz
2. Agnus, második kéz
3. Alleluia, harmadik kéz,
4. Sequ. Ave Verbi, negyedik kéz

1. verso:

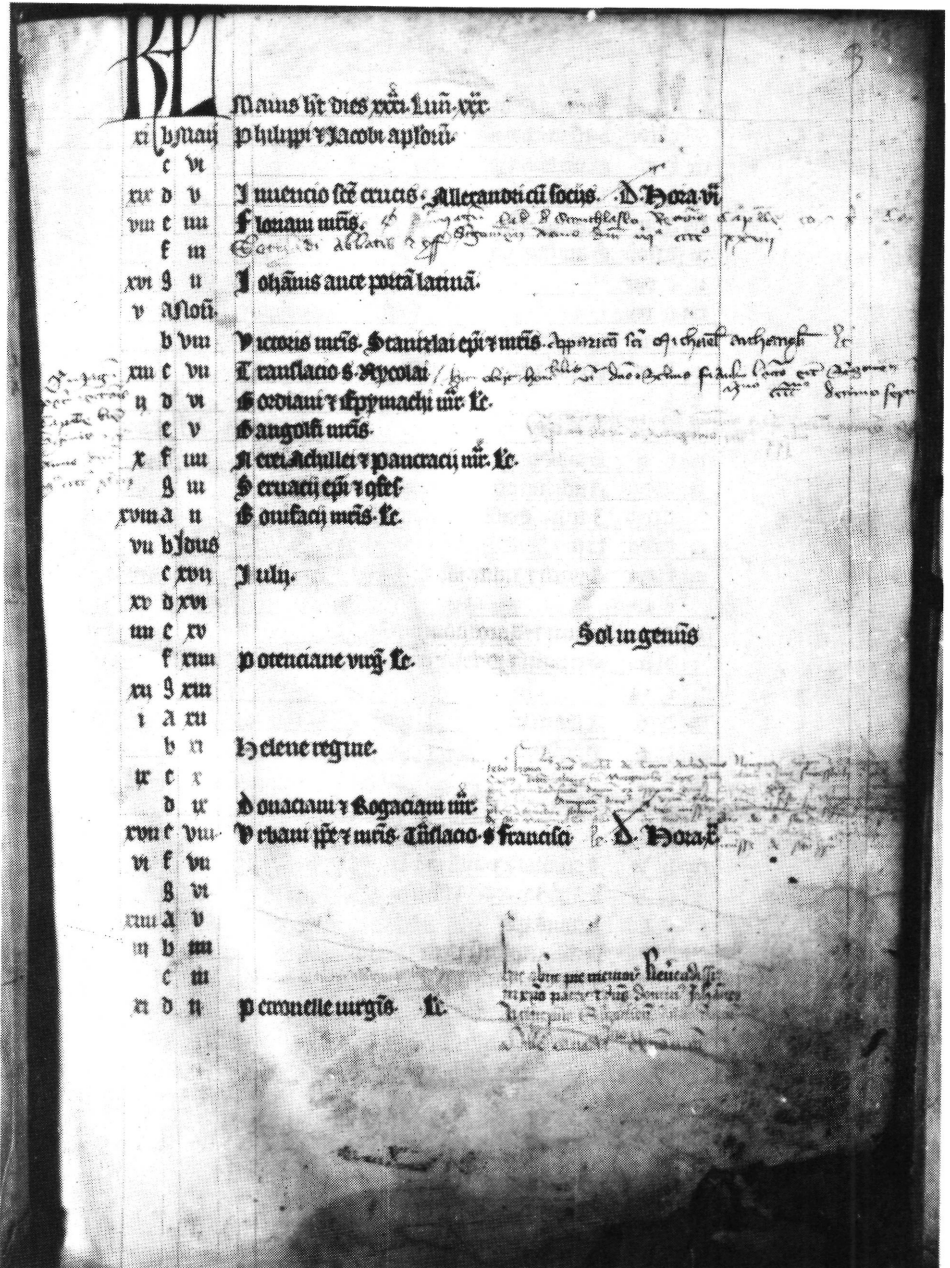
5. Sanctus, ötödik kéz,
6. Sanctus, ötödik kéz,
7. Sanctus, ötödik kéz,

2. recto:

7. Sanctus folytatás, ötödik kéz,
8. Kyrie, hatodik kéz,
9. Gloria, hatodik kéz,

2. verso:

9. Gloria folytatás, hatodik kéz,
10. Agnus, ötödik vagy hetedik kéz.

8. OSzK Clmae 408 f. 3. recto

Hangjegyvírás

A T 1028 jelzetű fragmentumon a hangjelzés 7 darab öt vonalas kottaszisztémán helyezkedik el oldalanként, ezek tehát előre megvonalmaztattak a kottairás számára. A szisztémák mérete 20–22-mm, a kottavonalak színe piros. Custos sem a kottasorok végén, sem belső kulcsváltás esetében nem található. Egyetlen oldal van (1. recto), ahol a szisztémák száma nagyobb: kilenc, itt a nyolcadik és kilencedik sort utólag írták az oldalra, fekete tintával, szabad kézzel húzva meg a szükséges vonalakat. Ezen az oldalon a girbe-gurba, toldalékos kilencedik kottasor csak négy vonalas. A szabad kézzel húzott négy vonalas szisztémák az 1. verso folio alján is folytatódnak, alig kivehetően, mert elborítja őket egy utólagos szövegírás. Egy oldal van ezenkívül (2. recto), ahol a hetedik kottasor legfelső vonala még látszik ugyan, a többi azonban már az írással együtt le van törölve. A kulcsrcakás a töredék oldalain annyiban egységes, hogy ugyanazt az elvet követi minden notátor: szükség szerint egy vagy két betűkulcsot jelöl (legtöbbször c és f, de a zenei anyag olykor g kulcsot is megkívánhat), s ha több kulcs van, azokat egymástól kvintenként helyezi el. Több leíró tevékenykedett az oldalakon, így a betűkulcsok formája, kivitelezése változó. A b módosítójel előjegyzésként van megadva a c-kulcshoz kapcsolva olyan darabok esetében, ahol alkalmazására valóban végig szükség van. A fragmentum kottairásai között egyetlen olyan van, amely még kódexírásnak nevezhető, s melyről fel lehet tenni hogy egy teljes zenei kódex notációja volt: ez az 1. recto első Sanctus tételét rögzíti viszonylag vastag tollal. Bizonyos, hogy ez a kottairás is rendkívül hajlékony, a kurzívírás gesztusait idéző, tudvalévő azonban, hogy maga az itt is használt notációfajta éppen a gyakorlati hangjelzés stilizálta kalligrafikus kódexírássá a 14. század első felében. A század közepétől pedig már arra is vannak példák, hogy a töredék első tételénél megfigyelhető hajlékony kottairással teljes kódexek készültek.¹ Az 1. recto folio első tételét tehát kissé fellazított, a kalligrafizáló perióduson már éppen túljutott kódex-hangjelzésnek, könyvírásnak tekintjük. Itt tehát valószínűleg még az egykori graduale főírása maradt meg számunkra. Emellett szól az a tény is, hogy a scriptor az első tételben még a miniator munkájára is számított: a kezdőbetűket, másik szakemberre bízva, kihagyta (a három Sanctusnál, a Benedictusnál). Toldalék, bejegyzés esetében senki nem gondol ilyen munkamegosztásra, hanem a kiemelt betűket is maga készíti el.

A többi kottairás mind használati jellegű.² Közel áll egymáshoz az 1. recto Agnus és Alleluia-dallamának hangjelzése, mindazonáltal nem származnak azonos kéztől, mint azt a kottajelek kivitelezésében megfigyelhető számos apró eltérés (főképpen: climacus, scandicus esetében) igazolja. A kottajelek

¹ Vö. SZENDREI Janka: *A magyar notáció története*. In: *Középkori hangjegyvírások Magyarországon*. Bp. 1983. 67., 17. a, b, c példa.

² A magyarországi kurzív hangjelzésről vö. SZENDREI Janka: *i. m.* 80–88.; Uő: *A Szalkai kódex kottairása*. = *Magyar Zene* (25.) 1984. 185–193.

állapotát, fejlettségét figyelembe véve az Alleluia a korábbi, az Agnus a későbbi, üres helyre utólag beprévelt notáció, mindazonáltal mindkét feljegyzés 14. századi.

Az 1. recto alján olvasható, szabad kézzel húzott vonalakon elhelyezkedő kottás feljegyzés elnagyolt kurzívírás, elemekre szétesett neumákkal. A tollkezelésnek ez a stádiuma a 15. századra utal. A foliók már tele voltak írva a hét szisztémás kottával, mikor ez a két sor rákerült mostani helyére, még az sem lehetetlen, hogy már a leválasztott töredékre.

Az 1. verso teljes egészében egy következő, eddig nem szerepelt kéztől származó kurzív notációval van kitöltve, e kéz munkája folytatódik 2. recto első tételénél is, sőt a gyenge állapotban fennmaradt, 2. verso alján olvasható Agnus is lehet ugyanennek a kéznek a munkája. A leírás 14. századi, a neuma-rendszert ez a notátor ugyanabban a válogatásban használja, mint az első, „kódexírással” készült Sanctus leírója fol. 1. rectón (vö. pl. a dupla indítású climacusok alapjelként való alkalmazását). Ez a neuma-válogatás kissé eltér attól, amit az Alleluia notátora alkalmazott.

A 2. rectón olvasható Kyrie és Gloria (utóbbi a 2. versón folytatódik) hangjelzése szintén kurzív jellegű, s a megelőző Sanctus-sorozathoz mind a neuma-készlet összeállításában, mind az írásfolyamatot tekintve (vö. a pl. a nagy hangközt jelölő clivisek alakját) közel áll. Azonos kéz munkájának mindazonáltal nem tartjuk.

A T 1028-as fragmentum kottáját tehát hat vagy hét kottairó készítette (aszterint hogy a 2. verso Agnusát az 1. versón induló Sanctus-sorozattal azonos kéz írta-e vagy nem). A kottairók közül az első egy számunkra sajnos elveszett zenei könyv notátora lehetett, a többi írás e könyv használóinak jegyzete, tehát énekesektől, tanároktól származik.

Az összes kottairó, a valódi notátor és a gyakorló muzsikusok egyaránt ugyanazt a kottairási rendszert használták: a 12. században kialakított magyar, vagy helyesebben „esztergomi” notációt.³ Mint a kódexírásos szakasz esetében a legkönnyebben megállapíthatjuk, írásgyakorlatukat még e notációnak korai, 13–14. századfordulón keletkezett, magában Esztergomban és körzetében kialakított változatára alapozták. Az esztergomi írásmódban figyelhető meg, mint dekorációs eszköz, a neumák horizontális elemeinek kerekítése (lásd itt a kódexírásnál), valamint a jelrendszert illetően egy egyszerűsítés, az önálló climacus kizárólag dupla indítással való kivitelezése. Ez utóbbi egyszerűsítés itt is megfigyelhető nemcsak a kódexírásban, hanem mind a 2. versón induló kurzív hangjelzésben, mind a 2. recto-verso Kyrie-Gloria párosában. (A későbbi bejegyzés esetében kicsit kevés az anyag ilyen tétel kimondásához, mindenesetre a meglévő szakaszok szintén ebbe a körbe utalják a notációt). Természetesen kurzív írásoktól a kalligrafikus megoldásokat, így a neumarajzok kerekítéseit, nem kérhetjük számon.

³ Vö. SZENDREI Janka: *i. m.*, valamint Uő: *Magyarország zenei története I. Középkor* (Szerk. RAJECZKY Benjamin). Bp. 1988. 178–199.

Egyedül az 1. recto Alleluia-tételének leírója ismerte a magyar notáció tárgabb lehetőségeit, s alkalmazott kottairásában egy, a többieknél gazdagabb jelválogatást. Nála önálló szótagon, szótag-indításon állhat olyan álvirgával (hosszabbított befutóvonalú tractulussal) kezdődő climacus is, melyben a neumakezdetet kiemeli nemcsak a bevezető szár, hanem annak felső végén a vastagon húzott s hosszan elnyúló horizontális fekvésű elem (kottafej, ill. kottafejek) is. Ez az elem ugyanazt a grafikai szerepet tölti be, mint amit más iskoláknál a két pont a climacus tetején. Az így kivitelezett, jelentős horizontális elemmel indított climacust általában a legjobb kurzív kottairók ismerték és használták, talán éppen a gyors kézmozgás szülte e jelet. (Földrajzi kötöttséget az idevágó kurzív emlékek nem mutatnak, és csupán néhány adat utal e neuma stilizált formában való megoldására is). Az Alleluia notátora egyébként írás-technikáját tekintve is önálló: teljesen kötötten ír olyan formákat is, melyek a fragmentum többi kottairójánál már tagolt kivitelezést kapnak (pes, scandicus, nagyobb összetételek). Csak az Alleluia lendületes mozgásokkal, igen begyakorlott technikával kottázó notátora alkalmazott tagolóvonalakat, melyek a szöveg és dallam összeolvasását segítik: másképpen nem is lehetne az általa rögzített darabban összeolvasni a rövidítésekkel tömörített apró kurzívírást az egy szótagra sok hangot kiosztó melizmatikus dallammal.

Az esztergomi hangjegyírás történeti korszakai közül a fragmentum kódex-notációja abba illeszkedik bele, mely a kalligrafizáló periódust követte. Átmeneti szakasz volt ez, mely az írástechnika fellazulásával, a neumaformák széttöredezésével járt, s utat készített a modern gótikus hangjegyek kialakulásának. A gótikus hangjegyek – a neumaelemek finom belső átrendezésével és új, geometrizált alakjával – készen állottak Esztergomban már az 1370-es évek táján, mint azt a Clmae 408-as *Capitulare* kottairása tanúsítja.⁴ Töredékünk hangjelzése tehát valószínűleg még az 1370-es éveket megelőzően keletkezett – hacsak nem olyan kisegyház scriptoriumában, mely lemaradt a fejlődés fő vonalától. Az utóbbi feltételezést mindazonáltal nem tartjuk valószínűnek. A fragmentumon olvasható kurzív notációk ugyanis valamenynyien igen magas színvonalúak, jó iskolázottságú muzsikusoknak állítanak emléket. E kurzív notációk pontos datálása nehezebb (a dekoratív elemek tanúságáról le kell mondanunk), mindazonáltal a sequentia hangjelzésétől eltekintve biztosan 14. századi kottákkal van dolgunk, hiszen a 15. században már általános, uniformizált kurzív neumatagolásnak e lejegyzéseken még nyoma sincs.

A fragmentum kottairásainak paleográfiai szempontú datálását kiegészítheti, hogy a notáció nem négy, hanem öt vonalra került. Esztergomban magában, s az egyházmegyében is a 14. század második felében jelennek meg az öt vonalas kottaképek (lásd pl. a *Capitularéban*), divatjuk azonban átnyúlik a 15. századra is. Az öt vonalas szisztéma tehát egy biztosan 14. századi anyag esetében a század második felére utal.

⁴ Faksimile: *Magyarország zenetörténete*. 14. példa.

1)

Sanctus Sanctus San- ctus

2)

A- gnus De - i qui tollis

3)

Al-le - lu - ia . Spre - - vit

4)

A - ve Verbi Dei parens

5)

San - ctus San - ctus

6)

San - ctus San - ctus San - ctus

7)

San - ctus O - sanna in ex - celsis .

8)

Kyri - e leyson

9)

Glori - a in excelsis De - o

10)

A - gnus De - i qui tollis

Repertoár, dallamvariánsok

A töredéken olvasható énekeket először egyenként azonosítjuk, majd megkíséreljük megállapítani, hogy összességükben mit reprezentálnak, vagyis, hogy jelen összeállításuk milyen célra készült, s milyen funkciót töltött be a liturgikus énekgyakorlatban. A tételek további zenei összehasonlító vizsgálata, a magyarországi idevágó teljes hagyományanyaghoz való hozzájárása további kutatások feladata.

1. Sanctus, ThKat. 36. sz.⁵ A német és középeurópai repertoár darabja, Magyarországon⁶ a periférikus forrásokon kívül⁷ csak a *Futaki Graduale* (1463)⁸ tartalmazza. Töredékünkön a *Futaki Graduale* más forrásoktól erősen eltérő dallamvariánsa maradt fenn, transzpozíciós hibát tartalmazó lejegyzésben.

2. Agnus, SchildKat 179. sz.⁹ variánsa. Főképpen a német és középeurópai repertoárból ismert, Magyarországon az esztergomi tradícióban is megvolt.¹⁰ Nem kapcsolódik sem zeneileg, sem funkcionálisan az előtte olvasható Sanctushoz, ehhez az Agnus-dallamhoz egy másik, a „Rosumberg” Sanctus tartozott. A töredéken olvasható lejegyzés nem teljes, csak az első Agnus-invokációt rögzíti, valószínűleg azért, mert nem volt hely. (A következő darab, az Alleluia már előzőleg le volt írva a következő kottasorba, s ez a tétel utólag került az első és a harmadik közé.)

3. Alleluia. Sprevit thorum, GrStrig** 198. és 302. o., a külföldi összkiadások nem ismerik. A Szent Imre ünnepére rendelt verses alleluia eddigi adataink szerint legkorábbi kottás feljegyzése. A dallam-választás és a variáns is megfelel annak, ami a *Bakócz Gradualében* (GrStrig) olvasható.

⁵ THANNABAUR, Peter Josef: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts*. München, 1962. (A továbbiakban: ThKat.)

⁶ A középkori Magyarországról fennmaradt kottás Ordinárium-tételek feldolgozása, összekapcsolva az Ordinárium-hagyaték középeurópai feltárásával, folyamatban van a MTA Zenetudományi Intézetében Kiss Gábor irányítása alatt és személyes munkájaként, vö. CZAGÁNY, Zsuzsa-KISS, Gábor-PAPP, Ágnes: *The Repertory of the Mass Ordinary in Eastern Europe*. In: *Cantus Planus Papers Read at the 6th Meeting*. Eger, Hungary, 1993. Bp. 1995. Vol. 2. 585–600. A töredék egyes Ordinárium-tételeinek hazai elterjedéséről adott információim Kiss Gábor kiadásra elkészített táblázataim alapulnak, melyeknek használatra való átengedését e helyen is hálásan köszönöm.

⁷ A magyarországi gregorián források tagozódásáról, a periférikus és központi forráscsoportról vö. DOBSZAY, László: *The System of the Hungarian Plainsong Sources*. = *Studia Musicologica* (27.) 1985. 37–65.

⁸ Istanbul, Topkap Seray 2429. Vö. SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. C 45 forrás.

⁹ SCHILDBACH, Martin: *Das einstimmige Agnus Dei und seine handschriftliche Überlieferung vom 10. bis zum 16. Jahrhundert*. Diss. Erlangen, 1967. (A továbbiakban: SchildKat.)

¹⁰ Vö. *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI)*. Ed. and intr. by Janka SZENDREI (*Musicalia Danubiana* 12., * és ** kötet), Bp. 1990. és 1993., 12** kötet 340. (A továbbiakban: GrStrig.)

4. *Sequentia*. Ave Verbi Dei parens, AH 48, 423. o.,¹¹ dallam: RajMel. 207. o.¹² Johannes a Jenstein (†1400) költeménye Visit. BMV tiszteletére, mely Magyarországon az ünnep bevezetését követően, 1389 után több helyen átvételre került. A hazai források listáját vö. RajMel XLVI. o. A töredéken e sequentiának csak első két strófája olvasható, ám a folio 1. verso alján a ma már szinte nem is látható, írással elborított kotta az 1. rectón megkezdett sequentia folytatása volt: kivehetők ugyanis a szöveg következő strófájának első szavai a kottavonal alatt (Salve Jesse stirpe orta). Könnyen lehetséges, hogy ez a zenei jegyzet már a borítónak leválasztott pergamenre került rá.

5. Sanctus, ThKat 19. sz. Német és főként középeurópai tradíciókból dokumentált dallam, mely Magyarországon több forrásban, köztük GrStrig-ben (**343. o.), a *Futaki Gradualéban* s az *Erdélyi Gradualéban*¹³ is előfordul.

6. Sanctus, a ThKat nem ismeri, Kiss Gábor idézett tipológiája szerint 96.1. sz. Eddig egyetlen magyarországi forrásból, a *Futaki Gradualéból* került elő, de a nemzetközi irodalomban szintén regisztrálatlan Agnus-kontrafaktuma (lásd alább 10. számnál), a Futakin kívül az *Erdélyi Gradualéban* is megvan.

7. Sanctus, ThKat 203/II. sz. Európa-szerzte elterjedt, a 12. század óta dokumentált dallam. Magyarországon a periférikus forrásokon kívül csak a *Futaki Graduale* tartalmazza. A töredékünkön e darab incipitje fölött „sollempne” felirat olvasható.

8. Kyrie, MelKat 137,¹⁴ de ez az internacionális katalógus is csak a *Bakócz Gradualéból* (GrStrig) ismeri, vö. **337. old. Az idézett újabb hazai kutatások szerint a „központi” magyar hagyományvonal forrásaiban maradt fenn a dallam ilyen melizmatikus verzióban, mint ahogyan a fragmentumon is olvasható.

9. Gloria, BosseKat 5. sz.¹⁵ Német és középeurópai forrásokból dokumentált dallam, az előző Kyrie-vel zeneileg is, funkcionálisan is összetartozik. Magyarországon is általánosan ismert volt (vö. GrStrig** 337. o.), s többféle transzpozíciója létezett (a töredéken olvasható c transzpozíció azonban nem a fő forrásainknak, hanem az Ulászló és a Zágrábi gradualék olvasatának felel meg).¹⁶

¹¹ *Analecta Hymnica Medii Aevi*. Hrsg. BLUME, Clemens und DREVES, Guido M., 48.: *Lateinische Hymnendichter des Mittelalters*. Hrsg. DREVES, Guido Maria. Leipzig, 1905.

¹² RAJECZKY Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. Bp. 1956. (A továbbiakban: RajMel.)

¹³ Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3815, vö. SZENDREI Janka: *A magyar középkor... C* 37. forrás.

¹⁴ LANDWEHR-MELNICKI, Margaretha: *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters*. Regensburg, 1955. (Rövidítve: MelKat.)

¹⁵ BOSSE, Detlev: *Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum „Gloria in excelsis Deo”*. Regensburg, 1955. (Rövidítve: BosseKat.)

¹⁶ T 1028 kottaképét látva elképzelhető, hogy itt is mindkét darab f-indítású (mindkettő a harmadik kottavonalon kezdődik szinte ugyanazzal a motívummal), s csak utólag került c-kulcs a Gloria incipitje elé.

10. Agnus, a SchildKat nem ismeri, Kiss Gábor idézett katalógusában 111.1 sz. A fentebb, 6. sz. alatt regisztrált Sanctus kontrafaktuma. Csak két magyarországi adat dokumentálta eddig, a *Futaki Graduale* és az *Erdélyi Graduale* feljegyzései.

A T 1028-as fragmentum zenei tartalmát áttekintve azt kell megállapítanunk, hogy az pontosan megfelel annak, amit egy graduale függelékes része szokott tartalmazni.¹⁷ A graduale-függelék az a hely, ahol először megjelennek a mise liturgiáját és zenéjét gazdagító új kompozíciók: ordinárium-tételek, alleluíák, sequentiák, tetszőleges sorrendben. Lényegében csak ezek a misébe tartozó műfajok gazdagodtak a középkor folyamán új kompozíciókkal, vagy ezeket gazdagíthatta egy adott közösség máshonnan megismert, átvételre ajánlott darabokkal. Ha meggyökerezett az új ének, bekerülhetett egy következő graduale-másolatnál akár a főszövegbe. Úgy véljük tehát, töredékünk egy teljes zenei kódexet, egy gradualét reprezentál, bár annak csak kiegészítéseit őrizi ténylegesen, s a kódex végének tartották azt az oldalt, melyen ma a középkori possessor-bejegyzés olvasható (Szt. Imre egyház). Hogy miért lett egy kódex vége egyetlen ív két foliója? Biztosan van rá magyarázat.

A T 1028 fragmentum jelzésein keresztül megismert graduale tartalmát tekintve nagy valószínűséggel a magyarországi központi hagyományvonal reprezentánsai közé tartozott. Ordinárium-tételei gondosabb elemzést érdemelnének: úgy látszik, e műfajban a legtöbb konkrét kapcsolat a *Futaki Graduale*hoz köti, aminek történeti értelmezése még további feladat. Lehetséges, hogy e kódexnek is, csakúgy mint a *Futaki Gradualé*nak, egyszerűen bővebb volt az Ordinárium-repertoárja a legtöbb magyar forrásénál. A Szent Imre Alleluia ugyanis ugyanerre a szövegre a *Futaki Gradualé*ban teljesen más dallamra van ráillesztve.¹⁸

Könnyen elhíhető a possessor-bejegyzés állítása: e graduale, melyet ma már csak egy fragmentum képvisel, az esztergomi Szt. Imre templom kódexe. A Szt. Imre Alleluia autográf minőségű korai feljegyzése csak még jobban ráhangol erre a véleményre. Valóban ajándék, hogy fragmentumunk így nemcsak egy kódex, hanem egyben egy egyház, egy templom emlékműve is.

SZENDREI JANKA

¹⁷ Vö. pl. a *Futaki Graduale* terjedelmes függelékét.

¹⁸ Vö. *Magyarország zenetörténete I.* 370–371. RAJECZKY Benjaminsól.

Rövidítések

AH	= DREVES, G. M.–BLUME, Cl.–BANNISTER, H. M.: <i>Analecta Hymnica Medii Aevi</i> . 1–55. Leipzig, 1886–1922.
Bibl. Hung.	= CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: <i>Bibliotheca Hungarica</i> . Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II. Bp. 1988–1993. (MTAK Közleményei. Új sorozat 23, 31.)
Chevalier	= CHEVALIER, U.: <i>Repertorium Hymnologicum</i> . I–V. Paris, 1889–1912.
Dankó	= <i>Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae</i> . Bp. 1893.
f.	= folio
Mf	= mikrofilm
MTAK	= Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
ÖNB	= Österreichische Nationalbibliothek, Wien
RMK III	= SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: <i>Régi Magyar Könyvtár</i> III/1. Bp. 1896.
Radó, Rep. hymn.	= RADÓ, Polycarpe: <i>Répertoire hymnologique</i> . Bp. 1945. (OSzK kiadványai 20.)

KÖRMENDY, KINGA–HOLL, BÉLA–SZENDREI, JANKA

Le culte de Saint-Éméric à Esztergom au XIVe siècle

Le fragment de graduale provenant du XIVe siècle de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise (T 1028) était jadis le couvre-livre du procès-verbal de visitation de l'année 1397 du chapitre associé Saint-Étienne d'Esztergom, aux archives privées de Chapitre Principal d'Esztergom. L'origine d'Esztergom de ce fragment peut être attestée, outre son usage à Esztergom, par une note de possesseur sur f. 2v, effacée, mais lisible: „Liber (...) beati emerici de suburbio castri Strigoniensis”. L'assortiment des caractères de la note de possesseur est identique à celui du tableau de caractères de dimanche qui se trouve f. 4r du *Breviarium Strigoniense* du XIVe siècle, ayant la cote ÖNB. Cod. 1812. C'était l'un des clercs de l'église d'Esztergom qui pouvait être l'auteur du texte et de la mélodie du versus alleluia sur Saint-Éméric, qui se trouve f. 1r du manuscrit en question. Le texte et la mélodie se conservaient jusqu'au XVIIe siècle dans la tradition de manuscrit du rite d'Esztergom. Les auteurs des études ont fourni, par l'analyse d'histoire de livre, d'histoire littéraire et musicale du culte de Saint-Éméric jusqu'ici inconnu, une preuve écrite de l'existence d'une église, d'une chapelle ou d'un autel consacrés à Saint-Éméric, jusqu'ici inconnus. L'examen codicologique rattache à l'activité des membres du Chapitre d'Esztergom ayant fait leurs études à une université, le serment sur les sept péchés capitaux, noté f. 1v, à la base du *Breviarium Strigoniense*, portant les cotes ÖNB Cod. 1829, Cod. 3956, Cod. 4229, qui étaient jadis dans la possession du Chapitre d'Esztergom, de même qu'à la base des notes marginales des codex se rattachant à des études universitaires.